

Михайло Якубович

МЕЖІ І МОЖЛИВОСТІ ПЛЮРАЛІЗМУ В ІСЛАМСЬКОМУ СВІТОГЛЯДІ.

Hashas, M. (Ed.). (2021). *Pluralism in Islamic Contexts - Ethics, Politics and Modern Challenges*. Cham: Springer.

«Плюралізм» як поняття у своїй термінологічній історії головню асоціюється із політичною думкою і отже, досвідом осмислення підвалин демократичного устрою. Як поняття Нового часу в усьому своєму широкому спектрі (від плюралізму онтологічного до релігійного), воно радше стосується множинності як такої. І одразу ж постає питання про те, хто чи що визначає множинність як множинність і, зрештою, як вона переходить в концептуальний плюралізм як такий? Коли мова йде про не-європейську філософію (хоча сучасну «мусульманську думку» важко уявити без західного впливу), пригадується одвічна неоплатонівська проблема, яку, здається, так ніхто суттєво й не розв'язав – як із єдиного походить множинне й чому, здавалося б, так «далеко» від Абсолюту («Бога» в релігії, «необхідного буття» у філософії) починається градація за різними «ступенями недосконалості», висловлюючись мовою аль-Фарабі й Ібн Сіні [див.: Ібн Сіна 2020], або чому втрачається сила «всепереможного світла» як синоніма буття у ас-Суграварді [Ас-Суграварді 2023]. «З єдиного може походити лише єдине» – ця відома теза дискутувалася протягом сотень років у середньовічній ісламській традиції, і хай би які варіації пропонувалися, *кясра* («множинність») і *вахда* («єдність») залишалися ключовими онтологічними поняттями.

Приблизно в такому ж руслі розвивалася й думка, зорієнтована на засади осмислення релігійної філософії. Іслам від самого початку ще у своєму коранічному варіанті пройшов через швидкий і складний досвід взаємодій з «іншими» – передусім з єврейською та християнською цивілізацією, не кажучи вже про «автохтонне» арабське язичництво. Книга, пропонована читачеві й укладена знаним дослідником сучасної інтелектуальної традиції Мохаммадом Хасхасем, відкривається досить розлогою дискусією про те, а як, власне, ісламська інтелектуальна традиція розуміє не стільки іншого, скільки саме розуміння іншого? Цю передмову (pp. 1-35)¹ вирізняє величезна увага до поняття – від того, що таке арабська й ісламська філософія, до термінів «релігія» і, нарешті, «плюралізм». Концептуально тут можна виділити два основних моменти – поперше, в історико-філософському плані мусульманське середньовіччя розвинуло своє «релігієзнавство», тобто мало значне зацікавлення досвідом інших. Тут варто згадати

© М. Якубович, 2023

¹ Тут і далі посилання на рецензовану книгу подаються в круглих дужках із зазначенням номера сторінки після скорочення р., без автора й року видання.

безліч текстів від «Книги ідолів» Гішама аль-Калбі (737–819), яка описує доісламські вірування, до «Індії» аль-Біруні (973–1048) і класики Мухаммада аш-Шаграстані (1086–1153) з його «Книгою релігій і сект». Серед іншого, що особливо цікаво, середньовічні мусульманські тексти «про інші релігії» часто мали не полемічний, а доксографічний характер, тобто, умовно кажучи, їхні автори були істотно зацікавлені в досвідах іншого, зокрема інтелектуальних. Перелік цих «докс», тобто думок чи опіній, насправді з'явився ще в перший період становлення ісламської філософії, і навіть сьогодні ми знаємо чимало про дискусії VIII–IX ст. завдяки праці Абу ль-Хасана аль-Аш'арі (873–936) «Висловлювання людей ісламу і розбіжність між молільниками» (*Макалят аль-Ісламійн уа Іхтіляф аль-Мусаллін*). Що цікаво, то це вжиток самим аль-Аш'арі (і це влучно помічає Хасхас, р. 6) поняття *іхтіляф*, яке в арабській мові утворене від дієслова *іхталафа* в значенні «відрізнитися»; отже, «аль-іхтіляф» як «розбіжність» чи «відмінність» стає базовим поняттям для розуміння плюралізму. Це серед іншого справді ключове поняття для багатьох ісламських концепцій, від суто технічного (відмінність між думками) до онтологічного і навіть релігійного значення, зокрема – через відоме висловлювання (*хадіс*) Пророка: «Іхтіляф серед моєї громади – милість Бога». Попри те, що в достовірності цього хадісу є чимало обґрунтованих сумнівів, сам факт сприйняття певної диференціації в осягненні істини був реальністю ісламу досить тривалий час. Ісламу в тому сенсі, в якому про нього говорить відомий сьогодні Ахмед Шагаб у праці «Що таке іслам? Важливість ісламськості» [Shahab 2015]. І мова тут не про якийсь черговий блок фреймів («це іслам, а це ні, або це справжня віра, а то ні»), а радше про умовний цивілізаційний потенціал. Недаремно Хасхас ще раз повторює (можливо, для релігієзнавця читати цей виклад буде навіть в дечому «відкриттям Америки») тези гарвардського теолога Вільфреда Кантвела Сміта, який у своєму «Значенні і кінці релігії» запропонував розглядати термін «religio» як притаманний винятково християнству. Це не означає, що в цьому руслі термін «міжрелігійний» узагалі втрачає сенс і що іслам варто називати лише словом «дін» (араб. «закон», «правило», нарешті «релігія»), синтоїзм – синто («шлях богів»), а індуїзм – «дгарма» («борг»). Сам Сміт робив акцент на понятті «віра», яке вважав більш культурно спільним, аніж «зовнішня», формальна «релігія». У принципі, це ідея того, що за «не-ісламським» досвідом із власне «ісламської» точки зору визнається частина істини, передусім за монотеїстичними релігіями. Це, власне, те, що Ісмаїл Раджі аль-Фарукі (1921–1986) називав «мета-релігією»; серед рис цієї «мета-релігійності» ісламу була, наприклад, теза про притаманний їй гуманізм, передусім через відсутність первородного гріха [Al-Faruqi 1986: 57].

Книга, утім, є аж ніяк не є черговим текстом про те, як іслам сприймає (чи не сприймає) досвід інших релігій. Тут існує спроба розглянути концепт плюралізму в його історико-філософській тягlostі, розпочавши (частина 1) з базових ісламських джерел і вийшовши на сучасну ісламську філософію. Так, Асма Асфаруддін у розділі «Додаючи цінності релігійному діалогу і плюралізму в ісламській традиції» звертає увагу на так звану «Мединську конституцію» (пакт між прибічниками Мухаммада і мединськими юдеями), а Олівер Ліман у «Коран і плюларізм: погляд скептика» показує проблемні сторони інтерпретацій, висвітлюючи передусім концептуальні моменти таких понять, як «відданість» (власне «іслам»), «багатобожжя» (ширк) та ін., передусім в історико-філософській перспективі. Дещо менш критично сприймає коранічний плюралізм Маріам аль-Аттар у наступному розділі «Теорія етики в ісламській думці і

питання морального плюралізму»; що особливо цікаво, то це спроба протиставити раціоналізм мутазилітів певному ексклюзивізму ашаритів – власне, мова про те, що іслам не знав «догматики» як такої. Наступний розділ, «Генеалогії плюралізму в ісламській думці: шійтська перспектива» Мохсена Кадівара, розглядає ще один напрям ісламу в руслі континуальності одкровення – якщо в сунізмі істина розумілась як щось завершене в Корані і традиціях Пророка, то в шійзмі «двері натхнення» були відкриті через імамів-наступників Пророка, з усіма перспективами застосування розуму для адаптації цих текстів. Це, до речі, часто слугує аргументом на користь твердження, що, мовляв, у сунітів філософська традиція завершилася разом з Ібн Хальдуном (1332–1406), а шійзм ще дав світові Муллу Садру (1640); щоправда, як у цю модель вписати тоталітарний хомейнізм, який з 1979 року окупував колективний розум іранців, питання відкрите.

Наступний розділ під авторством Абдельвагаба ель-Еффенді («Тахкім [арбітраж] як ісламський демократичний прецедент: новий погляд на ісламський нормативний епізод») звертається до подій середини VII століття, коли іслам поділився на сунітів, шійтів і харіджитів (останні нині існують як ібадити); мовляв, підставою для цього поділу і стало визнання певного права іншого (через «демократичний дух взаємної ради»). У цьому, на думку автора, варто шукати витоки сучасної ісламської політичної філософії, а ось уже наступний розділ від знаного італійського фахівця з кораністики Массімо Кампаніні (1954–2020, його пам'яті і присвячена книга) розкриває цю тему в назві «Універсалізм і космополітизм в ісламі: ідея халіфату». У цих сучасних проєкціях лівого штибу автор убачав досить великий потенціал для мусульманської думки, акцентуючи увагу на реальності халіфату як світського урядування, що, у принципі, і відповідало історичній дійсності. Нарешті, останній, восьмий розділ першої частини книги («Читаючи конкуруючу книгу у вільному суспільстві: західні християни і Коран») підсумовує досвід католицького і протестантського ісламознавства, звертаючись до сучасних дослідників із закликом до «інтелектуальної чесності», а не до «інтелектуального расизму». Знову ж, тут маємо типовий антипостколоніальний наратив, спробу показати, як умовний «Захід» неправильно розуміє ті чи інші першоджерела.

Друга частина книги, присвячена сучасним авторам, є ще цікавішою. Вона починається з розділу Пега Зугурі «Плюралізм в сучасній ісламській думці: кейс Мухаммада Аркуна, Насра Хаміда Абу Зейда і Абдолькаріма Сороша». Цих трьох авторів часто асоціюють із таким собі мусульманським реформаторством, пропагандою критичного дискурсу та ін. Алжирсько-французький автор Мухаммад Аркун (1928–2010) чимало уваги присвятив епістемології ісламської філософії, особливо тим темам, які вона зігнорувала (відома його теза про необхідність працювати з «неосмисленим» у думці), єгиптянин Насір Хамід Абу Зейд (1943–2010) відчитував іслам у постмодерному дискурсі, ну а американський мислитель іранського походження Абдолькарім Сорош (справжнє ім'я Хоссейн Дабаг) вважається таким собі «мусульманським Лютером» сучасності. У контексті книги аналізується переважно досвід мусульманських мислителів, які опинилися на Заході, а тому приймали поліфонію ісламу як знакової системи за доконаний факт. Дуже цікавий і наступний розділ «Божественна єдність і людський плюралізм у турецькій мусульманській думці» (автор Таране Вілкінсон). Тут уміщено один із небагатьох існуючих на сьогодні цікавих викладів на тему сучасної турецької філософської традиції, зокрема – у контексті давньої ідеї «єдності в множинності», успадкованої з мусульманського містицизму – суфізму. Дослідження Аміна Абдаллага «Ісламська політична теологія для глобального часу: індонезійський релігійний досвід реформи ісламської політичної думки» переносить читача в іншу

частину світу, де панує поміркований іслам. Зокрема, тут маємо кейс релігійності, що не вбачає проблеми в демократії (не варто, утім, забувати, що Індонезія модернізувалася як колонія Нідерландів). Дещо подібне маємо й у інших регіонах Південно-Східної Азії, зокрема див. розділ «Ісламська теологія релігійного плюралізму: будуючи ісламсько-буддійське взаєморозуміння» (Імтїяз Йусуф). Цікавий, утім, концептуальний аналіз багатьох термінів (дукка – страждання в буддизмі, кабда – в ісламі та ін.). Перетин ісламських і далекосхідних світів – узагалі окрема цікава тема, і то мало ким суттєво досліджена (на відміну від, скажімо, ісламо-християнських взаємин), якщо не рахувати кілька блискучих студій з Японії. Тринадцятий розділ під авторством Клінтона Бенета («Суфізм і політичний лібералізм») розвінчує усталений міф про демократизм суфізму, який в політичному плані дуже часто виявляє себе радше як правий консерватизм. Нарешті, справді гідним останнім розділом слугує «Ролзіанський лібералізм і політичний іслам: друзі чи вороги» (Ентоні Бут), де порівнюється раціоналізм аль-Фарабі та ібн Рушда з поглядами американського мислителя Джона Ролза (1921–2002), знаного своїми симпатіями до ліберально-демократичного соціалізму. І хоча між «Доброчесним містом» аль-Фарабі й «Політичним лібералізмом» Ролза лежить відстань в одинадцять століть, досить цікавий сам контекст: обґрунтувати лібералізм як ціннісний орієнтир раціональним прагматизмом, що десь перегукується також із ідеями Франкфуртської школи.

Мохаммад Хасхас відзначає, що книга покликана зробити внесок одночасно в «історію концепту плюралізму й у те, як він інтерпретується в різних ісламських контекстах: філософському, теологічному, соціально-антропологічному і політичному» (р. 30). Як це часто буває в таких складних темах, далеко не всі розділи чітко вписані в якісь «рамки», а тому, якщо розглядати ширше, тут справді маємо одну з кращих на сьогодні студій з того, як на ціннісному рівні ісламська думка позиціонує себе у світовому багатоманітті. Оскільки видання схильне чи то «філософізувати іслам», чи, навпаки, «ісламізувати філософію», варто було б очікувати й гострішого питання: так, інтелектуальну історію роблять еліти, а не маси, але чому ж тоді саме ісламським ладом часто пояснюють антидемократичну налаштованість багатьох режимів Близького Сходу (або, як варіант, «іншою демократією»)? Це, власне, той випадок, коли раціоналізувати релігію можна до недосяжної межі (тим більше, «знівельовавши» сам термін «релігія» в стосунку до ісламу), проте чи відображають ці дискусії реальний соціолект ісламської громади сьогодення – це питання. Власне, книзі не вистачає дещо добірнішої соціології – це, безперечно, краще вписало б її в реальні сучасності.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

- Ас-Суграварді. (2023). *Філософія світла*. (М. Якубович, Перекл.). Київ: Темпора.
- Ібн Сіна. (2020). *Книга спасіння*. (М. Якубович, Перекл.). Київ: Темпора.
- Al-Faruqi, I. R. (1986). Meta-Religion: Towards A Critical World Theology. *American Journal of Islam and Society*, 3(1), 13-57. <https://doi.org/10.35632/ajis.v3i1.2902>
- Hashas, M. (Ed.). (2021). *Pluralism in Islamic Contexts - Ethics, Politics and Modern Challenges*. Cham: Springer. <https://doi.org/10.1007/978-3-030-66089-5>
- Shahab, A. (2015). *What is Islam? The Importance of Being Islamic*. Princeton: Princeton UP.

Одержано 08.02.2023

REFERENCES

- Al-Faruqi, I. R. (1986). Meta-Religion: Towards A Critical World Theology. *American Journal of Islam and Society*, 3(1), 13-57. <https://doi.org/10.35632/ajis.v3i1.2902>
- Al-Suhrawardi. (2023). *Philosophy of Light*. (M. Yakubovych, Transl.). [In Ukrainian]. Kyiv: Tempora.
- Hashas, M. (Ed.). (2021). *Pluralism in Islamic Contexts - Ethics, Politics and Modern Challenges*. Cham: Springer. <https://doi.org/10.1007/978-3-030-66089-5>
- Ibn Sina. (2020). *Book of Salvation*. (M. Yakubovych, Transl.). [In Ukrainian]. Kyiv: Tempora.
- Shahab, A. (2015). *What is Islam? The Importance of Being Islamic*. Princeton: Princeton UP.

Received 08.02.2023

Mykhaylo Yakubovych

Boundaries and Possibilities of Pluralism in Islamic Mind. Hashas, M. (Ed.). (2021). *Pluralism in Islamic Contexts - Ethics, Politics and Modern Challenges*. Cham: Springer.

Review of Hashas, M. (Ed.). (2021). *Pluralism in Islamic Contexts - Ethics, Politics and Modern Challenges*. Cham: Springer.

Михайло Якубович

Межі і можливості плюралізму в ісламському світогляді. Hashas, M. (Ed.). (2021). *Pluralism in Islamic Contexts - Ethics, Politics and Modern Challenges*. Cham: Springer.

Огляд книги Hashas, M. (Ed.). (2021). *Pluralism in Islamic Contexts - Ethics, Politics and Modern Challenges*. Cham: Springer.

Mykhaylo Yakubovych, PhD, research fellow, Oriental Studies Department, Faculty of Philosophy, Freiburg University (Germany).

Михайло Якубович, к. іст. н., дослідник, семінар східних студій, факультет філософії університету Фрайбурга (ФРН).

e-mail: mykhaylo.yakubovych@orient.uni-freiburg.de
